

Вольф Бейліс

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ У ПОШУКАХ МЕТОДІВ
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Майже чотири десятиліття минуло від часу виходу у світ праці А. П. Ковалівського “Книга Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.”. За цей час з’явилося чимало публікацій, пов’язаних з вивченням арабських джерел, що стосуються історії Східної Європи, у тому числі книги Б. М. Заходера [Заходер 1962—1967], О. Г. Большакова та О. Л. Монгайта [Большаков, Монгайт 1971], дослідження А. П. Новосельцева [Новосельцев 1965], Т. М. Калинин [Калинина 1988] та інших спеціалістів. Але й донині праця А. П. Ковалівського лишається найбільш ґрунтовним та детальним дослідженням в усій науковій спадщині середньовічного сходознавчого джерелознавства. До “Книги Ибн Фадлана...” постійно зверталися і звертаються історики Київської Русі, народів Поволжя та Приуралля, Казахстану, і щодо висновків ученого стосовно основних проблем вивчення цього пам’ятника, так і тлумачення окремих термінів, ототожнення топонімів, гідронімів тощо, не було висловлено серйозних зауважень. Але значення та популярність студій А. П. Ковалівського про Ібн Фадлана вплинули на те, що інші роботи вченого досі лишаються надбанням вузького кола спеціалістів. Йдеться не тільки про важливі роботи із загальнослов’янської і української етнографії та історії релігії, які збереглися у різних періодичних виданнях та збірках 20-х років нині малодоступних читачеві, й тих, рукописи яких втрачено [Дашкевич 1966, 2—4], але також про дослідження середньовічних арабських авторів, передусім творів арабського енциклопедиста X ст. Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді. Вивчення текстів ал-Масуді як за виданнями, так і за відомими дослідникові рукописами дозволило А. П. Ковалівському сформулювати важливі висновки, але завершити працю, присвячену аналізу відомостей ал-Масуді про слов’ян, йому не вдалося. За життя вченого було опубліковано лише дві статті: “Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як учений” [Ковалівський 1957] — своєрідні пролегомени до розгорнутого викладу дослідження історичних та географічних відомостей цього автора, та коментований переклад розділу “Повідомлення про будинки, вшановувані у слов’ян” з книги ал-Масуді “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” [Ковалівський 1961, 364, 445—446]. Ще дві статті, що стосуються ал-Масуді (одна з них — переклад з передмовою та примітками до розділу про слов’ян з “Промивалень золота...”), було видано через чотири роки після смерті автора [Ковалевский 1973, Ковалевский 1972]. Хоч ці праці невеликі за обсягом, але вони містять підсумки багаторічної дослідницької роботи. Вивчення даних про Ібн Фадлана та ал-Масуді привертає увагу не тільки інтерпретацією фактів щодо цих авторів, але й тим, що в процесі роботи над ними А. П. Ковалівський розробив і застосував методи зіставлення та перевірки свідчень східних письмових джерел з етнографічним (зокрема, фольклорним) та археологічним матеріалом. Таку особливість наукової творчості А. П. Ковалівського було відзначено ще за життя українського арабіста [Дашкевич 1966, 4—5].

У цьому етюді йдеться лише про одне з питань, з яким довелося стикнутися дослідникові, а саме — про інтерпретацію оповідань арабських мандрівників та географів про “дивовижності”, “чудеса” — арабською мовою *аджа’іб*. В даному випадку йтиметься не про оповідання казкового жанру і навіть не книги про чудеса, такі як твір Бузурга ібн Шахріяра “Чудеса Індії”, де описи дивних тварин та явищ чергуються з пригодницькими оповіданнями, іноді цілком фантастичними [Бузург ибн Шахрияр 1959]. Увагу А. П. Ковалівського та інших дослідників арабської географічної літератури привертала відомість, що викликали подив самих авторів і вимагали пояснення, звичайно з погляду очевидця або оповідача.

Так, Ібн Фадлан розповідає про країну царя ас-сакаліба (“слов’ян” — в даному тексті — волзьких булгар): “Я бачив в його країні стільки дивних речей, що їх не

злічити...”, а далі у переліку дивовижностей на першому місці стоїть опис небесного явища, яке Ібн Фадлан зображує так: “Я побачив як перед заходом сонця у звичайний час [молитви] обрій неба став дуже червоним. І я почув у повітрі дужий звук та сильний гомін. І я підняв голову і раптом [бачу] хмару червону, наче вогонь, близько від мене, і ось цей гомін та звук — від нього. І ось у ній щось схоже на людей і коней, і ось у [руках] привидів, що подібні до людей, списи та мечі. І вони [ввижаються] мені [часом] як ясні, а часом як примарні. І ось — інший загін, подібний [до першого], я бачу в ньому також людей, коней та зброю. І цей загін почав нападати на той загін...” [Ковалевский 1956, 327 — арабськ. текст, 134 — рос. переклад]. Відповідаючи на запитання послів, цар ас-сакаліба, посилюючись на своїх дідів, пояснив це видовище як бій двох загонів джинів, один з яких “правовірний”, а другий — “безбожний”.

Далі серед інших див Ібн Фадлан описує такі, що не викликають сумніву в реальності зображуваних явищ: він пише про дивну короткість ночі та велику тривалість світлового дня у землі “ас-сакаліба”, про ніч, тривалістю менше години, яка буває у землі народу *вісу* (“весь” з “Повісті врем’яних літ”). У подальшому викладі Ібн Фадлан серед *аджа’іб* згадує велику кількість змій у землі “ас-сакаліба”, наводить оповідання про велетня, кістяк якого йому показав той же цар, про надзвичайно високі дерева, з яких видобувають сік, дуже приємний на смак, та інші дивні, на його погляд, речі [Ковалевский 1956, 326—325 — арабськ. текст, 135—136 — рос. переклад].

Усі ці оповідання Ібн Фадлана були об’єктом уваги й інших дослідників, але вони аналізувались звичайно на основі їхньої позірної вірогідності з метою загальної оцінки свідчень багдадського мандрівника, частіше для підтвердження тієї або іншої думки про його правдивість.

А. П. Ковалівський вперше порівняв деякі свідчення Ібн Фадлана з пам’ятниками фольклору народів, предки яких у стародавні часи перебували у північній частині Східної Європи. Зокрема, оповідання про дивовижний бій двох загонів на вечірньому обрії дослідник порівняв з описами північного сяйва в естонському епосі “Калевіпоег” та естонським народним оповіданням “Люди, що творять північне сяйво”, а також із згадкою у латиському епосі “Лачплесіс” про тіні (або душі) воїнів, що у північному сяйві ввижаються людям [Ковалевский 1956, 53—57]. Таким чином, було доведено, що пояснення царя “ас-сакаліба” про волзьких болгар виникли на ґрунті уявлень про північне сяйво і легенд народів Східної Європи, а Ібн Фадлан сумлінно передав те, що чув від царя. Наведені відомості могли стати цілком достатнім аргументом на користь правдивості мандрівника. Але чи мав цар “ас-сакаліба”, який щойно прийняв іслам, якесь уявлення про джинів та їхнє місце у міфології мусульманських народів? Аналогію до оповідання про бій “вірних” та “безбожних” джинів А. П. Ковалівський знайшов у кількох пам’ятниках арабського фольклору та літератури [Ковалевский 1956, 58] і показав, що тлумачення видовища північного сяйва набуло у Ібн Фадлана форми, властивої поняттям мусульман. Подібний результат дав також аналіз оповідання про народ велетнів, який живе на півночі, оточений з усіх боків морем та горами [Ковалевский 1956, 322—321 — арабськ. текст, 138—139 — рос. переклад]. Виявилось, що і тут ми маємо справу із своєрідною “амальгамою” розповідей північних народів та мусульманських легенд [Ковалевский 1956, 60].

Місцеве походження окремих оповідань про дива у Ібн Фадлана припускали й інші дослідники. Але А. П. Ковалівський, спираючись на матеріали фольклору, дані археології та етнографії, показав усю складність формування тих уявлень, які лежать в основі розповідей цього автора. Аналогічні методи аналізу були застосовані при розгляді оповідання про незвичайну тварину, яка нібито живе в лісах, їсть листя з дерев халандж (берези), має великий ріг на лобі. А. П. Ковалівський порівняв цей опис з фольклором народів півночі мансі, ханти, ненців, із зображеннями міфічних тварин, знайденими у Приураллі, також з матеріалами

палеозоологічних досліджень у басейні р. Ками. Після зіставлення усіх цих даних дослідник показав, що існувало кілька варіантів легенд, які складало місцеве населення для пояснення знахідок кісток та бивнів мамонта, можливо черепів та рогів північного носорога (рештки цієї тварини зустрічаються у Прикам'ї).

Методи аналізу оповідань Ібн Фадлана не з точки зору сучасного нам спостерігача та оцінки їхньої реальності або казковості, а з метою відтворення уявлень місцевих жителів, з одного боку, та сприймання багдадським мандрівником того, що він чув, з іншого, випередили час. Прагнення реконструювати духовний світ, ментальність людей минулого виявились як напрям досліджень медієвістів уже в обтанны десятиліття, зокрема в роботах представників "школи Анналів", проте у праці над середньовічними арабськими джерелами не знайшли загального поширення.

З аналізом складеного тексту, що поєднує відомості з різних джерел, ми зустрічаємось у статтях А. П. Ковалівського про "слов'янські розділи" у ал-Масуді. Цей автор більше, ніж будь-хто з арабських істориків та географів X ст., цікавився народами та країнами поза межами мусульманського світу, і саме ця особливість його творів привертає увагу дослідників [Shboul 1979]. Розділ з "Промивалень золота...", присвячений "слов'янам (ас-сакаліба), їхнім поселенням, відомостям про їхніх царів та про розселення племен" [Maçoudi 1865, 61—64] не раз був об'єктом вивчення сходознавців, а також славістів [Ковалевский 1973, 65].

Попередники А. П. Ковалівського — Ф. Б. Шармуа [Charpou 1834] та Й. Маркварт [Marquart 1903] доклали чимало зусиль у пошуках прийнятних ототожнень назв племен ас-сакаліба, наведених ал-Масуді, застосовуючи кон'єктури, оскільки арабська передача етнонімів не завжди дозволяє "впізнати" їхнє справжнє звучання. А. П. Ковалівський, врахувавши ці ототожнення (у тому числі варіанти та припущення), зосередив свою увагу на походженні свідчень, що стали основою розповіді ал-Масуді, та на структурі тексту розділу про слов'ян. Розв'язання цих питань — непросте річ: на відміну від Ібн Фадлана ал-Масуді рідко посилається на власні спостереження, і мало згадує про джерела своєї інформації. Шляхом ретельного текстуального аналізу А. П. Ковалівський виділив "авторський текст" ал-Масуді, що містить загальні відомості про походження слов'ян, їхнє розселення та релігії, поширені серед них. Далі йде перелік племен ас-сакаліба, і щодо нього А. П. Ковалівський висловив припущення про використання в цій частині тексту опису слов'ян якогось невідомого нам автора. Цей автор писав на основі оповіді людини, яка відвідала слов'янські землі. Не виключено (гадав А. П. Ковалівський), оповідач був слов'янином за походженням, адже у мусульманській Іспанії чимало слов'ян перебувало як раби — придворні слуги, гвардії тощо. В усякому разі інформатор ал-Масуді, можливо, автор книги чи листа про слов'ян, знав слов'янську мову, оскільки він правильно називає представників слов'янських (та інших) племен із закінченням на -ів(-ян) (*серб — сербін, німець — немчин* тощо) [Ковалевский 1973, 70—79].

Важко встановити, чи автор джерела, яким користувався ал-Масуді, сам подорожував по країнах слов'ян чи записав оповідання інформатора. А. П. Ковалівський схиляється до думки, що ал-Масуді мав перед собою писаний текст [Ковалевский 1973, 79]. В усякому разі написання слов'янських етнонімів свідчить, що невідомий автор джерела, яке було у розпорядженні ал-Масуді, спирався на знання реальної "країни слов'ян", яка в його уявленні включала береги Рейну, Лаби (Ельби), Одри (Одери), Верхнього та Середнього Дунаю, "незалежно від того, чи жили тут германці, слов'яни чи угорці" [Ковалевский 1973, 65]. На основі згадки про князя племені дулаба (тобто чеських дулебів), ім'я якого читається як Вандж-слав, можна датувати відомості, наведені ал-Масуді, часом князювання Вацлава (близько 921—929 рр.), одного з перших достовірно відомих чеських володарів, що увійшов в історію як покровитель християнської церкви країни.

Висновки А. П. Ковалівського щодо структури тексту розділу про слов'ян, критичний перегляд кон'єктур та ототожнень, пропонувані його попередниками, відкривали можливості підготовки критичного тексту зауважень ал-Масуді про слов'ян та докладних коментарів. Але цієї роботи вчений не завершив, він встиг підготувати лише переклад, вступну статтю та стислий коментар до перекладу. Рукопис цих матеріалів датовано 16 жовтня 1969 року [Королук 1973, 6Л], а у листі до автора цієї статті Андрій Петрович писав: "Працюю над Масуді. Невичерпна тема!" Цей лист датовано 3 листопада того ж року, а 29 листопада Андрія Петровича не стало. Дослідження текстів ал-Масуді стало його творчим заповітом.

Саме у зв'язку з можливими наступними дослідженнями текстів ал-Масуді варто звернути увагу на висновок А. П. Ковалівського щодо структури розділу про слов'ян. У роботах його попередників оповідання ал-Масуді розглядалося нерозчленовано. Вже у статті "Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як учений" А. П. Ковалівський, зіставивши різні свідчення арабського енциклопедиста, підкреслив схильність ал-Масуді до критичного перегляду як власних тверджень, так і інформації з своїх джерел, але він порівняно рідко посилається на те або інше місце, яке цитує або переказує, не фіксуючи, таким чином, запозичення з тих або інших джерел. Отже А. П. Ковалівський, висловлюючи припущення про використання опису слов'ян невідомим нам автором у ал-Масуді і виділяючи цей текст, а також власний текст ал-Масуді, досить ретельно обґрунтував це твердження [Ковалівський 1957, 169—182; Ковалевский 1973, 77—78]. Але вирішити, чи мав ал-Масуді справу з одним джерелом, чи використав два оповідання різних авторів, встановити неможливо, і дослідник утримався від припущень щодо цього.

Об'єктом аналізу українського вченого став ще один розділ з "Промивалень золота..." — "Повідомлення про будинки, вшановувані у слов'ян". Як і при опрацюванні оповідань Ібн Фадлана, дослідник зустрівся тут з описом храму, на перший погляд, фантастичним. Один з будинків (храмів) вразив оповідача (невідомо, самого ал-Масуді чи його інформатора) "розташуванням різних сортів каміння в ньому", "різноманітністю їхніх кольорів", нарешті згадкою про "отвори, пророблені в ньому, у найвищій його частині, й що в цих пророблених отворах [відбувалось] від сходу сонця, й які в ньому були покладені [на збереження] дорогоцінні камені, та про накреслені в ньому знаки, що вказували на майбутні явища..." [Ковалівський 1961, 364]. Таке повідомлення можна було б віднести до згаданих вище "дивовижностей", але А. П. Ковалівський на основі згадки ал-Масуді висловив думку, що опис слов'янських храмів у "Промивальнях золота..." запозичено з "Книги тисяч" відомого арабського астронома Абу Машара (помер 886 р.), в якій, за словами ал-Масуді, були вміщені описи храмів язичницьких богів різних народів. Абу Машар, прихильник астрологічної релігії, у своїх розповідях про храми (його книга до нас не дійшла) звертав увагу на культ небесних світил та на можливість передбачення майбутнього, що могло бути здійснене лише за сприяння мудреців, знавців руху цих світил, їхнього впливу на долю людей та цілих народів. Отже, можна припустити, що саме ці цілком фантастичні ідеї, були використані у змалюванні храмів. Це перше, що спадає на думку, якщо познайомитися з описом двох інших будинків-храмів, що був, очевидно, запозичений з тієї ж "Книги тисяч" [Ковалевский 1973, 80—82; Ковалівський 1961, 364, 445—446]. Ось цей текст: "І є [у слов'ян] будинок, який створив один з їхніх царів на Чорній горі, яку оточують дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаками, усі дуже корисні. І у них в ньому є величезний ідол в образі Сатурна, зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він ворушить кості мертвих з могил. Під правою його ногою є зображення чогось на взірць комахні, а під другою [його ногою] ворончорні зображення граків та інших [птахів — ?] і дивовижні зображення чогось подібного до абіссінців та негрів" [Ковалівський 1961, 364]. Нарешті про третій храм ал-Масуді повідомляє, що він розташований на горі, яку оточує затока моря, споруджений з червоного мармуру та червоного смарагду, всередині храму було два ідоли, зроблені з дорогоцінного каміння, один з них — у вигляді дівчини [там же].

Хоча дослідник висловив цілком слушне припущення щодо зв'язку оповідань про будинки, вшановувані у слов'ян, з описами в книзі Абу Маншара, але на основі порівнянь з храмами інших народів у ал-Масуді та додаткових матеріалів дійшов висновку про існування у повідомленнях про слов'янські храми певної реальності. А. П. Ковалівський вважав, що астрологічне спрямування джерела ал-Масуді не позбавляє вірогідності такі відомості про існування храмів у горах, можливо, у районі Карпат ("Чорна гора"), та на "горі, яку оточує затока моря", про куполоподібну будівлю без вікон, нарешті про зображення ідолів у храмах [Ковалевский 1973, 86]. Учений припускав, що при зіставленні із свідченнями середньовічних хроністів, археологічними та іншими даними оповідання ал-Масуді може дати цікаві висновки. Але здійснити таке спостереження А. П. Ковалівський не встиг.

Дійсно, припущення про реальність відомостей, які наводить ал-Масуді, може бути підтвержене деякими деталями описів німецьких дослідників, які, щоправда, писали дещо пізніше, ніж арабський енциклопедист. Так, Тітмар Мерзебурзький (помер 1018 р.) розповів про храм на землі слов'янського племені ратарів (у тексті латинська назва — *gedaği*), розташований біля воріт міста Радігощ. Цей храм майстерно побудований з дерева, його стіни прикрашені дивовижною різьбою, що зображує різних богів та богинь, а всередині храму — ідоли богів, страшні на вигляд, у повному озброєнні, шоломах та латах, на кожному з них вирізьблено його ім'я [Thietmari 1956, 266]. Адам Бременський (близько 1075 р.) також згадує слов'янський храм у місті ратарів — Ретрі. Тут ім'я Радігощ віднесене до бога, зображення якого зроблено з золота. Місто (очевидно тотожне із згаданим у Тітмара Мерзебурзького Радігощем) оточене з усіх боків глибоким озером [Adam Brem. 1917, 78—79]. Опис Адама Бременського повторює Гельмольд 1172 р. у своїй "Слов'янській хроніці" [Гельмольд 1963, 37]. У цих відомих описах ми маємо певну аналогію до оповідань ал-Масуді. Нарешті згадку про те, що ідол Зухала (Сатурна) перебуває у храмі в оточенні тварин та людей чорного кольору ("вороночорних зображень граків", "чогось подібного до абіссінців та негрів"), можна зіставити з повідомленням Гельмольда про те, що слов'яни називали злого бога Чорнобогом.

Таким чином, виявлення в оповіданні ал-Масуді "Повідомлення про будинки, вшановувані у слов'ян" елементів астрологічних уявлень, як відомо, пов'язаних з релігією харранських сабіїв [Ковалевский 1973, 82], з одного боку, та розповідями, заснованими на реальному знайомстві із слов'янськими храмами (йдеться про храми західних, найвірогідніше, полабських та прибалтійських слов'ян), цілком виправдовує себе як основа джерелознавчого аналізу цього тексту ал-Масуді. Відзначимо, що для самого ал-Масуді і, певна річ, для авторів, від яких він взяв ці відомості, слов'яни були народами з давніми традиціями релігійної символіки та магії.

Звичайно, ми не можемо детально зупинитись на всіх тих припущеннях, що виникають при аналізі тексту ал-Масуді про слов'янські храми. Можна, наприклад, зіставити бога, якого ал-Масуді називає Зухалом, тобто Сатурном, із слов'янським богом Велесом. Серед знахідок слов'янських язичницьких ідолів зустрічається зображення бородатого бога з величезним турячим рогом [Рыбаков 1981, 427], що могло сприйматися як постать "діда з патерицею". Згаданий у ал-Масуді "Зухал" нагадує Велеса ще й тому, що обидва боги пов'язані із світом мертвих [Рыбаков 1981, 427].

Складність аналізу середньовічних арабських джерел з історії та етнографії народів Європи добре відома. Методи, застосовані та обґрунтовані А. П. Ковалівським, передбачають дослідження того, як уявлення, що відобразились у розповідях арабських авторів, впливали на відображення реальних явищ та ментальність тогочасного арабського світу. Саме це і є необхідною умовою адекватної оцінки вірогідності інформації цих джерел.

ЛІТЕРАТУРА

- Большаков О. Г., Монгайт А. Л. 1971. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.). Москва.
- Бузург ибн Шахрияр 1959. Чудеса Индии. Пер. с арабского Р. Л. Эрлих. Москва.
- Гельмольд 1963. Славянская хроника. Пер. Л. В. Разумовской. Москва.
- Дашкевич Я. Р. 1966. "А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України". Андрій Петрович Ковалівський. Біобібліографія. Харків.
- Заходер Б. Н. 1962—1967. Каспійський свод свідень о Восточной Европе. Т. I—II. Москва.
- Калинина Т. М. 1988. Сведения ранних ученых арабского халифата. Тексты, перевод, комментарий. Москва.
- Ковалевский А. П. 1956. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии. Харьков.
- Ковалівський А. П. 1957. "Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як учений". Учені записки Харківського державного університету. Труды історичного факультету. Т. 78, вип. 6. Харків.
- Ковалівський А. П. 1961. «Абу-л-Хасан Алі ал-Мас'уді. З книги "Промисвальні золота та родовища дорогоцінного каміння"». Антологія літератур Сходу. Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської ... та інших мов, зроблені або видані у Харкові. Харків.
- Ковалевский А. П. 1973. "Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди". Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. Москва.
- Ковалевский А. П. 1973а. "Аль-Масуди о славянских языческих странах". Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. Москва.
- Королук В. Д. 1973. "Андрей Петрович Ковалевский". Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. Москва.
- Рыбаков Б. А. 1981. Язычество древних славян. Москва.
- Adam Brem[ensis]. 1917. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Hannover und Leipzig.
- Charmoy F. B. 1834. "Relation de Mas'oudi et d'autres auteurs musulmans sur les anciens Slaves". Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg. VI série, II. St. Pétersbourg.
- Maçoudi 1865. Les Prairies d'Or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Vol. III. Paris.
- Marquat J. 1903. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig.
- Shboul A. 1979. "Al-Mas'ūdī and his World". A Muslim Humanist and his Interest in non-Muslims. London.
- Thietmari [Merseburgensis] 1956. Chronicon. Berolini.

